

L.A.ƏLİYEVƏ

Tarix elmləri namizədi

E-mail: lale_agamirze@yahoo.com

DİN VAHİD ETNOSUN YARANMASINDA MÜHÜM AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ**açar sözlər:** Azərbaycan, etnos, etnogenez, din, islam,**ключевые слова:** Азербайджан, этнос, этногенез, религия, ислам**key words:** Azerbaijan, ethnos, ethnogenesis, religion, islam

Müasir zamanəmizin sürətli tərəqqi və siyasi kataklizmlər dövründə insanlar daha çox öz ulu əcdadlarının kimliyi, nə zamandan “biz”, deyər ifadə etdiyi toplumun meydana çıxması sualına cavab axtarır. Belə ki, hər bir insanın müəyyən topluma aidiyyəti universal bir xüsusiyyətdir və millət anlayışından kənarda ola biləcək fərd yoxdur.

Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxması elmdə maraq doğuran mövzulardan biridir. Mövzunun araşdırılması ilk növbədə, bəzi məsələlərin öncədən təsbit edilməsini tələb edir. Tədqiqatçı, ilk növbədə, təbii ki, etnosun yaranma zamanını və onu təşkil edən etnik vahidlərin müəyyən edilməsi üçün çoxsaylı ilkin qaynaqlar üzərində işləməli, digər tərəfdən, düşünürəm ki, problemin nəzəri məsələlərindən də yan keçməməlidir. Tarixşünaslığımızda son bir neçə on il ərzində birinci məsələ ətrafında xeyli dəyərli əsərlər meydana çıxmışdır.(1;2). Bundan əlavə, etnosu formalaşdıran amillər ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmiş, burada dini amilin xüsusi yeri olduğu vurğulanmış və islamın xalqımızın formalaşmasındakı rolunu araşdırmağa müxtəlif cəhətlər göstərilmişdir. Azərbaycan tarixşünaslığında dinin etnik sistemə təsiri məsələsinə müxtəlif tədqiqat əsərlərində toxunulsa da, bu məsələ ayrıca bir tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu baxımdan belə bir mövzunun işlənməsi xeyli dərəcədə aktualdır. Bu məsələ ətrafında fikir yürütməzdən öncə, “etnos”, “etnik birlik” kimi anlayışları analiz edək. Post-sovet məkanında geniş yayılmış konsepsiyaya görə, etnik differensiasiya əlamətləri, yəni bir etnik vahidi digərlərindən fərqləndirən əlamətlər bunlardır: ümumi ərazi, dil, mədəniyyət, tarix, psixoloji birlik və s. İngilis alimi Entoni Smit də təqribən eyni əlamətləri əsas götürür: xüsusi ad, ümumi əcdad haqqında mif, ümumi yaddaş, mədəni fərqlilik, ana vətənlə bağlılıq ethnies, yəni millətdən öncəki etnik birliyə aid əlamətlərdir.(9,13). Lakin hazırda bu qiymətləndirmə primordializm adlandırılır və sosial aspektləri əsas götürən konstruktivistlərin tənqid hədəfidir. L.N.Qumilyov da primordialistlərə aid edilməsinə baxmayaraq sadaladıqlarımızı qəbul etməyərək yazır: “Etnosu müəyyən etmək üçün heç bir real əlamət yoxdur ki, onu bütün məlum hallara tətbiq etmək mümkün olsun. Dil, mənşə, adət-ənənə, maddi mədəniyyət, ideologiya bəzən etnosu müəyyən edən amillərdir, bəzən də yox. Biz yalnız bir şeyi dırnaq işarəsindən kənara çıxara bilərik- hər bir fərdin “Bu bizim, qalanlar isə onlardır” ifadəsini qəbul etməsi.” (3,58). L.Qumilyovun digər maraq doğuran fikri ekoloji faktorun etnogenezisə təsiri məsələsidir. Həqiqətən də, insanların nəsilən nəslə müəyyən ərazidə bu və ya digər təbii iqlim şəraitində yaşaması etnosun spesifik psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsiri ola bilər. Amma bu amil daha çox miqrasiyalara, etnik birliklərin yerdəyişməsinə təsir edə bilər, eləcə də, ətraf mühitin təsirindən xarakterik təsərrüfat sahəsi, məşğuliyyət növü xalqın həyatında aparıcı ola bilər. Lakin müəyyən həddən sonra ekoloji amilin rolunu şişirtmək atıq qeyri-elmi bir addım olardı. Hazırda bu sahədə dünya elmində etnos sosio-psixoloji hadisə kimi qiymətləndirilir.(4,34). Təbii ki, etnosu araşdırarkən onun hansı toplumdan törəməsi ilk növbədə diqqət mərkəzində

olmalıdır. Lakin bizə yüzlərlə faktlar məlumdur ki, eyni köklü olan və eyni dildə danışan tayfalardan müxtəlif xalqlar yaranmışlar. Demək, etnosu təşkil edən komponentlərlə yanaşı etnopsixoloji cəhətlərə, etnik stereotiplərə diqqət vermək lazımdır. Məhz bu yerdə biz din faktorunun rolundan artıq danışa bilərik. Belə ki, din həm ayrı-ayrı fərdlərin psixoloji aləminə, həm də geniş kütləyə təsir etmək gücünə malikdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında dinin, təbii ki, ilk növbədə islamın etnogenez prosesində rolu məsələsinə mərhum akademik Ziya Bünyadov toxunmuşdur. Onun məşhur “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” (5) monoqrafiyasının yalnız üçüncü fəslinin son bir paraqrafında bu problem öz əksini tapsa da, burada məsələ düzgün qoyulmuş və tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır. Z.Bünyadov Azərbaycana köçürülən ərəb tayfalarından, köçürülmənin səbəblərindən və onun nəticələrindən ətraflı bəhs etmişdir.(5,162-174). Maraqlıdır ki, ərəblərin köçürmə siyasəti nəticəsində hazırda ərəb ölkəsi olan, lakin ərəb istilasınadək digər etnik ünsürlərin vətəni olan bir çox ərazilər kəskin etnik dəyişikliyə məruz qaldı, ərəbləşdi. Azərbaycanda bu proses alınmadı, əksinə köçürülən ərəblər sonralar türkləşdi.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, həmin tayfaların ölkəmizdə məskən salması dilin köklü surətdə dəyişməsinə səbəb olmasa da, dilimizin leksikasındakı çoxsaylı ərəb söz və ifadələrini, yəqin ki, yalnız mədəni, siyasi, elmi təmasın nəticəsi deyil, həm də bu tayfalarla bağlamaq olar. Eyni zamanda onlar əhalinin antropoloji xüsusiyyətlərində müəyyən iz buraxmışlar. Məlumdur ki, Strabon ölkəmizin qədim sakinləri olan albanları təsvir edərkən onların hündürboylu, sarışın, gözlərinin rənginin açıq olduğunu yazmışdı.(6,XI,4). Hazırda biz ölkə əhalisinin daha çox qarasaçlı, qaragözlü olduğunu görürük. Şübhəsiz ki, bu Azərbaycan ərazisinə sonralar axın etmiş əhali ilə qarışma nəticəsində baş vermişdir. Təbiət elmlərindən bizə qara rəngin dominant rol oynaması məlumdur. Görünür ki, saç və dərisinin rəngi tünd olan ərəb tayfaları və eləcə də, digər etnik ünsürlərlə qarışma xalqımızın antropoloji xüsusiyyətlərində dəyişikliyə gətirib çıxarmışdır. Lakin xilafət dövrünün xalqımızın tarixində qoyduğu mühüm iz təbii ki, yeni dinin burada yayılması və digər dinləri sıxışdırmasıdır. Professor S.S.Əliyarlı yazır ki, Azərbaycandakı etnik proseslərin gedişində, bütünlüklə xalqın yaranmasında bu, çox əhəmiyyətli bir yenilik oldu. Ölkənin başlıca iki toplumu: xaçpərəst alban və büt-pərəst hun toplumları arasında kilsə qanunlarının yaratdığı mənəvi-əxlaqi çəpər aradan görürüldü. İcmaarası münasibətlər yeni tarixi məzmun qazandı. Dini qanunların qoyduğu yasağın aradan götürülməsi, icmaarası, ikitərəfli niğahların qanuniləşməsi vahid islam dininin yayılması şəraitində yaxın yüz il içərisində ümumxalq davranışı yaratdı. Ölkə öz etnomədəni tarixinin yeni çağına keçdi. (1,186).

Dinin təsiri yalnız və həmişə etnik integrasiya ilə nəticələnmir. O, bəzən, ya da bir çox hallarda dezintegrasiyaya, etnik birliklərin parçalanmasına da gətirib çıxara bilər. Bildiyimiz kimi, ərəblərin “əhl əl-kitab” adlandırdıqları xristian əhalisinə münasibəti fərqli olmuş, allahın təkliyini tanıyanlara islamı zorla qəbul etdirməmişdilər. Akademik Z.Bünyadov göstərir ki, islam Arranda daha tez və sürətlə yayılmışdı, lakin ölkənin dağlıq hissələrində vəziyyət başqa idi. Burada əhali öz əvvəlki dini etiqadını saxlasa da bu sonralar onların qriqoryanlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində, alban əhalisinin bir qisminin erməniləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Z.Bünyadova görə, Arsax və ona yaxın vilayətlərin əhalisi “erməniləşmiş albanlardır”.(5,99).

Burada bir məsələyə də diqqət vermək lazımdır ki, din etnik proseslərə təsir etdiyi kimi, əks təsir, yəni etnosun dinə təsiri də mümkündür. Bir sıra mütəxəssislərin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, etnos dinin özünəməxsus interpretasiyasını, öz semantik konstruksiyasından asılı olaraq dinin özünəməxsus sosial və hüquqi normativlərini yarada bilər. (7,52). Bu baxımdan Azərbaycanda sonralar islamın qollarından biri olan şiəliyin geniş yayılması, fikrimcə, yalnız Səfəvi şeyxlərinin siyasi ambisiyalarını həyata

keçirmələri üçün bir vasitə hesab edilməməlidir. Şiə məzhəbinin ərəb aləmindən daha çox, bu aləmdən fərqli olan etnik zəmində, İran və Azərbaycan ərazisində inkişaf tapması, görünür, təsadüfi deyil. Eyni zamanda, Səfəvi şahı I İsmayılın hakimiyyətə gəldiyi andan şiəliyi hakim dini məzhəb elan etməsi üçün etnik zəmin olmasa idi, o siyasi baxımdan belə uğurlar əldə edə bilməzdi.

Dinin etnik proseslərə təsiri ilə yanaşı, ictimai-siyasi hadisələrə təsiri və siyasətçilərin bu gün də ondan öz məqsədləri üçün istifadə etməsi məlum faktdır. İslam XIX-XX əsrlərdə müsəlman ölkələrində bir çox progressiv siyasi və sosial hərəkatların ideologiyası olmuşdur. Bu məsələ və digər məsələlər Bernard Lyuis tərəfindən tədqiq edilmişdir.(8). Əgər nəzərə alsaq ki, etnik proseslər kəsilməzdir və müasir dövrümüzdə də davam etməkdir, onda burada dini hazırkı şəraitdə bu proseslərə təsirinə də ötürü nəzər salmaq yerinə düşərdi. Şübhəsiz ki, bu təsir orta əsrlər səviyyəsində deyil, lakin konfessional proseslər öz əhəmiyyətini itirmədiyindən onlar etnik proseslərə bu və ya digər şəkildə təsir etməkdədir.

İslam dinin Azərbaycanda yayılması burada yaşayan türk tayfalarının vahid etnos halında formalaşmasına təkan verdi. Belə ki, dil və mənşə birliyinə mənəvi birliyin yaranmasında başlıca amil olan dini birlik əlavə olundu. İslama qədər Azərbaycanda mövcud olan dini rəngarəngliyin aradan qalxması ilə Azərbaycan türkləri vahid etnos halında formalaşmış oldu.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilədək. Prof S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 1996
2. Гейбуллаев Г. Этногенез азербайджанцев. Баку, 1992
3. Гумилев Л. Психологическое несходство этносов//Психология национальной нетерпимости. Минск, 1998
4. Платонов Ю.П., Почебут Л.Г. Этническая социальная психология. Санкт-Петербург, 1993
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989
6. Страбон. География. Москва, 1964
7. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: курс лекций.— М.: Центр, 1999.— 240 с.
8. Bernard Lewis. Islam in history. Princeton, 1992
9. Anthony Smith's Nationalism. Oxford, 2003

Л.АЛИЕВА

Кандидат исторических наук

E-mail: lale_agamirze@yahoo.com

РЕЛИГИЯ, КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЕДИНОГО ЭТНОСА

В данной статье автор рассматривает роль религии в формировании этноса как один из необходимых факторов для образования единого этнопсихологического самосознания. Здесь вопрос изучается не только с позиций теории, но также на примере Азербайджанского народа рассматривается влияние конфессиональных процессов на этнические. Автор полагает, что религиозная пестрота страны мешала слиянию тюркских племен в составе единого этноса. С принятием ислама в обеих частях Азербайджана появляется условие для формирования единого народа.

L.ALIYEVA**PHD in history****E-mail: lale_agamirze@yahoo.com****RELIGION, AS ONE OF THE FACTORS IN THE PROCESS
OF FORMATION OF ETHNOS**

The author considers the role of religion in the formation of ethnos as one of necessary factors for total ethnopsychological consciousness. This problem is studied not only from theory positions, also here is given the example of Azerbaijani nation and here is considered the influence of religion to the ethnic processes. The author believes, that religious diversity of the country was prevented to merge of Turkic tribes as a part of common ethnos. After acceptance of Islam in both parts of Azerbaijan the conditions for formation of the ethnos were completed.

e-mail: lale_agamirze@yahoo.com***Rəyçi: dosent B. Ş. Şabiyev, t.e.d. İ.M. Məmmədov******Bakı Dövlət Universiteti tarix fakültəsinin Azərbaycan qədim və orta əsrlər tarixi kafedrasının 14 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №1)***